

Kyncl, Jaroslav

Některé poznámky k sémantice vyjadřování času v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [61]-72

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101662>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROSLAV KYNCL

NĚKTERÉ POZNÁMKY K SÉMANTICE VYJADŘOVÁNÍ KATEGORIE ČASU V ČEŠTINĚ

1.0. Kategorie času byla v prostředí české lingvistiky doposud reflektována nejednotně a do značné míry sporadicky. Ačkoli tu v různých obdobích vznikají články a studie, které se některými problémy s tímto tématem spojenými zabývají, neexistuje doposud jednotná a ucelená teorie vyjadřování časových vztahů v češtině. Pomineme-li ten fakt, že určitá analýza časových výrazových prostředků nárokuje si komplexnost bývá podávána ve vědeckých gramatikách, existují až do dnešní doby: pouhé dvě práce monografického typu: J. Štěpán (1983) se, mimo to, že podává přehled české odborné literatury, zabývá především prostředky lexikálního typu a jejich klasifikací na základě tzv. časových obsahů, které vyjadřují a jsou schopny vyjadřovat, přičemž rezignuje na analýzu gramatikalizace času v češtině prostřednictvím morfologických kategorií slovesa, času jako konstitutivního znaku tvořícího sémantiku predikátu apod. Studie J. Panevové, E. Benešové a P. Sgalla (1971) si zase všímá v rámci víceúrovňového funkčně-generativního popisu jazyka kategorie času ve funkci modifikátoru celé propozice a snaží se určit její místo v rámci hloubkových formálních struktur a přepisovacích pravidel.

Problematikou časových určení z hlediska jejich adverbálních funkcí se delší dobu zabývá H. Běličová-Křížková (např. 1962, 1966, 1967, 1978), zčásti také J. Štěpán (1983, 1989), monografická soustavnější práce, oproti situaci v zahraniční lingvistice (např. R. Bartsch 1972, R. Steinitz 1988), však stále čeká na zpracování.

Značná pozornost je věnována také tzv. nečasovým funkcím gramatických forem slovesného času a v souvislosti s tím se uvádí jejich transponované užití jak ve významu pragmatické modifikace výpovědi (užití futura v rámci jistotní modality, široká problematika historického prezentu), tak v rámci generického a bezčasového charakteru některých větných struktur.

V této souvislosti navrhuje J. Lyons (1977, s. 680-682) používat termínu „omnitemporální“ (omnitemporal), který pochází původně od anglického logika a filosofa jazyka P. F. Strawsona, při systematickém rozlišení tzv. omnitempo-

rálních a bezčasových (timeless) propozic. Omnitemporální propozice jsou pak na rozdíl od bezčasových časově vázané (time-bound), ale zároveň časově neohraničené (temporally-unrestricted). Pro češtinu (a v principu jistě i pro jiné jazyky) je však poměrně složité obě kategorie jak od sebe navzájem odlišit, tak jednoznačně určit. Větu s prezntní formou *Bůh je dobrý*, která se zdá být v Lyonsově smyslu vyjádřením jakési omnitemporální propozice, lze bez problémů transformovat ve strukturu typu *Bůh byl, je a bude dobrý! A co když Bůh třetího tisíciletí nebude dobrý?! Bůh před Novým zákonem nebyl (tak) dobrý* atd., jedná se tedy evidentně o strukturu časově vázané. (Míra jejich omezení určitým úsekem časové osy je věc sporu spíše teologického než jazykovědného, neboť v principu, jak jsme viděli, možná je.) Stejně tak lze polemizovat s podobnou „funkčně omnitemporální“ charakteristikou věty *Slunce vychází každý den*, aplikujeme-li na v jazyce již nutně existující možnost transformace této věty směrem ke vzdálené minulosti/budoucnosti současné astronomické poznatky atp. Sporné se z tohoto hlediska zdají být i Lyonsovy a Strawsonovy příklady tzv. „věčných matematických pravd“ jako případů propozic s příznakem „timeless“. Jak například sémanticky analyzovat větu typu *Ve čtrnáctém století platilo, že jedna a jedna jsou tři* nebo *Než jsem šel studovat matematiku do Prahy, jedna a jedna byly vždy dvě*, jejichž naprostá jazyková oprávněnost evidentně odporuje výše uvedeným tvrzením? Problematickým tu asi je již samo rozlišení mezi větou a propozicí, děje-li se právě na bázi časové vázanosti.

Je proto zcela v pořádku, dochází-li J. Lyons posléze k nutnému závěru, že většina jazyků ve své struktuře tuto distinkci bezčasovosti – omnitemporality negramatikalizuje. Navíc se zdá, že se jí zcela vymykají některé klasické případy tzv. generičnosti. Věta *Pterodaktyl létal*, uvedená např. ve studii J. Chloupek (1976), je příkladem kolísání mezi generičností a časovou vázaností (zdá se tu být více „v pořádku“ minulý tvar predikátu než jeho možné převedení do futura s časovou platností: *Pterodaktyl bude létat*). Tyto případy však ponecháme stranou.

Bohaté diskuse se v minulosti vedly také na téma s tím související, jímž je otázka schopnosti českého slovesa vyjadřovat kromě časových vztahů zároveň aktuálnost/neaktuálnost slovesného děje (J. Chloupek 1973, F. Kopečný 1948, 1950, 1965, 1966, I. Poldauf 1966, K. Svoboda 1978). Zde se konstatovala spojitost principu aktuálnost/neaktuálnost s principem dokonavost/nedokonavost, ovšem toto sepětí není v češtině podle našeho názoru natolik paradigmatické, aby umožňovalo komplexnější systémové zachycení. Již F. Kopečný (1948) uvádí některé podstatné výjimky z teze, že prezntní tvar sloves dokonavých, který je považován za indikátor časově neaktuálního významu a v této funkci se stává konkurentem forem nedokonavých, nemůže mít význam přítomného děje. Proti případům typu *On unese bez problémů padesát kilo* či *Vejde se to tam / On to ujde* apod., u nichž zřetelně jde o neaktuálnost vykonávání děje, a to i v konstrukcích vztahujících se bezprostředně k časově-referenčnímu bodu promluvy (*Vidím, že to uneseš* oproti *Vidím, že to neseš*), existuje, jak Kopečný dokládá svým příkladem *Nadřu se s tou zahrádkou od rána*, i specifické použití dokonavého prezntu, které aktuální přítomnost nevylučuje. Je otázka, do jaké míry je tato konstrukce sémanticky odlišná od svého protějšku, nazveme-li tak větu *Dřu*

se s tou zahrádkou už od rána, a v čem zde spočívá její možná příznakovost. Dalším spolupůsobilým sémantickým rysem je tu oslabená časová platnost Kopečného příkladu a její modifikace ve smyslu schopnosti, dispozice k ději, jenž je jádrem predikátu. Stejně tak je ovšem nutné znovu zdůraznit, že tento prvek může být a je obsažen i ve větných strukturách obsahujících nedokonavou a iterativní slovesnou formu predikátu, kde významově konkuruje rysu opakování děje:

Chodí do školy X Už chodí

Poněkud zastřenější je tento vztah v typech

Střílí góly za Barcelonu X Střílí dva góly za zápas,

kde spojení predikátu „střílet“ a předložkové vazby v obou případech umožňuje jak interpretaci „je schopen (kdykoli) střílet...“, tak i „opakovaně střílí...“, přičemž v prvním případě je zřejmě nepříznakový znak iterativnosti, kdežto ve druhém spíše výraznější dějová dispozice. V této souvislosti zbývá navíc podotknout, že je vhodné odlišovat rys schopnosti od rysu opakování také na základě následujícího faktu: schopnost, na rozdíl od opakování, sémanticky neimplikuje, že totožný děj, který je jádrem predikátu, už alespoň dvakrát (podle našeho názoru to je minimální podmínka) nutně platil, proběhl. Toto široké a komplikované využití prézentu je důsledkem toho, že on sám, na rozdíl od roviny minulé a budoucí, je časově nepříznakový, a tedy za jistých podmínek může mít i platnost mimočasovou (F. Kopečný 1950). Tu je však do značné míry problematické jednoznačně určit, jak je patrné již v rámci zmíněných funkcí dokonavého a nedokonavého prézentu. Větu *Já napíši za minutu sto slov*, která je zde uváděna (dodejme, že je v této významové souvislosti bez větších posunů transformovatelná na ekvivalent *Já píšu za minutu sto slov*), lze však zcela legitimně převést do času minulého: *Já jsem v mládí/před deseti lety/včera? napsal/psal za minutu sto slov*. Nelze tu tedy striktně mluvit o mimočasovosti predikátu, ale pouze o časovém zařazení dispozice k ději, ne děje samotného.

Tato práce dále nemůže detailněji přihlížet k obsáhlému tématu tzv. časových vět na jedné a časových vztahů v rámci vedlejších vět obsahových na druhé straně (např. již J. Bauer 1955, 1958, H. Běličová 1979, Běličová — Sedláček 1990, Grepl — Karlík 1998, Panevová — Sgall 1971).

1.1. Stav věcí popisovaný v úvodu je logický. Pro každou jazykovědnou práci, jež na toto pole vstupuje, je nutné přijmout předpoklad velké rozmanitosti a také mnohoznačnosti jak samotných výrazových prostředků kategorií času v přirozeném jazyce (D. Wunderlich 1970, s. 24, např. používá pro časové morfémy, časová příslovce, časové spojky a předložky univerzálního termínu *Zeitausdrücke*), tak jejich funkcí a kontaktů s prostředky blízkými. Zde máme na mysli zejména kategorii prostoru.

Problematickou se stává již metoda samotného zkoumání, respektive ten fakt, že výskyt kategorie času v jazyce je natolik komplikovaný jev, že jej nelze bez potíží jednoznačně zařadit do některé ze tří oblastí známého rozlišení na jevy syntaktické, sémantické a pragmatické. (Srv. např. sborník *Otázky slovanské syntaxe IV/1 1979*, kde byl kladen důraz především na pragmatickou rovinu

vztahu kategorie času a mluvnického aktu.) Mezi sémantikou a pragmatikou v této souvislosti kolísá také popis J. Kořenského (1984), který rozlišuje vyjadřovací prostředky temporálního charakteru (ať lexikální či gramatické) dvojího typu: jednak jako pragmaticky vázané, jednak jako členy sémantických básových relací.

1.2. Předpokládejme jakožto primární hypotézu principiální možnost konstrukce takového systému, který by adekvátním způsobem popsal vyjadřování kategorie času v češtině. Předpokládejme dále, že tento systém bude sémantický, neboť bude přihlížet k významu jednotlivých popisovaných jevů a na základě tohoto významu se pokusí určit jejich vzájemnou souvislost a koexistenci v jazyce. Výsledkem pak bude, je-li možná, formalizace základních básových pravidel, jež v sobě obsáhnou veškerou rozmanitost, která zde byla v předchozích odstavcích stručně načrtnuta. Je otázka, zda je takový unifikující sémantický systém vůbec možný, prozatím jej však nelze ani potvrdit, ani zcela vyloučit (jako příklad pokusu ubírajícího se tímto směrem může dobře posloužit Leechova (1969) logicko-sémantická systematizace časových vztahů současné angličtiny).

Nám zde zatím půjde o zmapování některých dílčích problémů, které s počátkem konstrukce takového systému úzce souvisí.

1.3. Dalším předpokladem bude základní distinkce mezi časem jako orientační kategorií „kognitivního obsahu“, jazykem zpracovávanou, a kategorií gramatikalizovaného času, která se nejvýznamněji projevuje v podobě časových afixů na úrovni morfologické formy slovesa. Angloamerická tradice, kde hraje toto rozlišování při popisu časových struktur v jazyce velice významnou roli, zde používá dvou termínů, TIME pro význam „univerzální“ a TENSE pro význam gramatický. Odhaluje se tu mimo jiné silný prvek vzájemné asymetrie mezi oběma takto definovanými rovinami. (Ve své detailní analýze časových forem anglického slovesa je O. Jespersen (1949) – a podobně již i O. E. Johnson (1936) – nazývá koncepty času, přičemž prvnímu z nich přisuzuje jako společnému extralingvistickému elementu lidského chápání světa nezávislost na konkrétních jazykových „zpracováních“, druhý pak podléhá variabilnosti „z jazyka do jazyka“.) Důležité je, že prvky obsahující ve své gramatické formě rys TENSE (označme Ts) ne vždy vypovídají o TIME (Tim). Na tom je založena polyfunkčnost gramatické kategorie času v jazyce a její transponovatelné využití. Tato polyfunkčnost je naopak podmíněna různě velkou ztrátou schopnosti jazykových struktur vyznačovat se inherentní přítomností rysu TIME. Jeho místo je substituováno prvkem jiné povahy: např. pomocí MOD můžeme označit výrazný rys modální, který se uplatňuje zejména ve vývoji, ale i v současném používání gramatických forem pro vyjadřování futura v jazyce. (Wallace 1982, s. 202–203, formuluje obecně přijatelnou tezi, že sémantická pole, ke kterým formální kategorie času, aspektu a modu odkazují, jsou v jazyce tak navzájem „promíchány“, že je téměř nelze od sebe navzájem oddělit. Zároveň objasňuje silně modalitní (desiderativní) charakter futurálního gramému *will*, jehož paralelu najdeme v českém, ovšem negramatikalizovaném *chci*. Zevrubnou analýzu

nestabilnosti a poměrně pozdního vývoje slovanského futura a jeho vyjádření pomocí opisných forem s modálními slovesy podává H. Křížková 1960.)

2.0. Soudíme, že lingvistika zde může ze svého úhlu pohledu dospět k podobnému závěru, k němuž již dospěly jiné vědní oblasti: totiž že časové struktury se v rámci lidského chápání světa nevyskytují izolovaně, ale tvoří s příbuznými strukturami prostorovými imanentní relační jednotu, která se dnes i v běžném jazykovém úzu označuje jako časoprostor. I když je tedy naším tématem vyjadřování času, nemůžeme toto spojení při systematickém zkoumání opominout.

2.1. Mějme takovýto soubor větných struktur, z nichž některé se jistě na první pohled jeví jako synonymní v tom smyslu, že jimi lze referovat na stejnou událost:

(1a) *Petr včera v kině potkal svého učitele češtiny.*

(1b) *Petr byl včera v kině a potkal tam svého učitele češtiny.*

(1c) *Petr byl včera v kině a potkal svého učitele češtiny.*

(1d) *Když byl Petr včera v kině, potkal tam svého učitele češtiny.*

(1e) *Když byl Petr včera v kině, potkal svého učitele češtiny.*

Odhlédneme-li od jejich konkrétních podob, mělo by být cílem jakéhokoli teoretického sémantického popisu podat analýzu toho, co zde způsobuje sémantickou ambiguitu některých struktur a zároveň jemné časoprostorové (dále budeme užívat zkratky TL) sémantické odstíny, jimiž se od sebe liší.

Věta (1a) se zdá být redukovanou variantou (1b). To znamená, že její možná interpretace je ekvivalentní interpretaci (1b). Nabízejí se dvě varianty:

I. ‚Petr byl včera v kině‘ \wedge ‚Petr potkal včera v kině svého učitele češtiny.‘

(Vyžadovalo by zevrubnější lexikální analýzu predikátů typu „potkat“, jež by zřejmě přesahovala hranice lingvistiky, zda je nutné doplnit ... \wedge ‚Petrův učitel češtiny potkal včera v kině Petra‘ – v tomto případě to zřejmě nutné doplnění není. Zde se navíc samozřejmě předpokládá, že vlastní jméno Petr má v obou případech stejný referent.)

II. ‚Petr byl včera v kině‘ \wedge ‚Petrův učitel češtiny byl včera v kině‘

\wedge ‚Petr potkal svého učitele češtiny‘ (‚Petrův učitel češtiny potkal Petra‘)

Varianta II je méně výhodná, neboť jejím použitím dostáváme složitější strukturu, která vyplývá ze snahy popsat TL za spoluúčasti lexikální sémantiky predikátu „potkat“. Případ (1a) lze dále popsat pomocí principu časoprostorové identity (ID), který je evidentně inherentní v sémantice obou „hloubkových“ predikací. Princip ID je zde obsažen několikrát, proto je jeho uplatnění ve skutečnosti komplikovanější:

a) Prostorová lokalizace pomocí ADVloc v tomto případě může zasahovat jednak obě celé hloubkové predikační struktury, tedy „děje“ vyjádřené existenčním a dynamickým predikátem. To se zde mj. projevuje tím, že je neakceptovatelný typ

(1g) **Petr včera v kině potkal tam svého učitele češtiny.*

Referenční výraz „tam“ je tu nejen prostě redundantní, ale je navíc stavbou této věty vyloučen (oproti příkladu (1b), kde má nezastupitelnou funkci). Zde také evidentně tolik nezáleží na lexikální „výplni“ predikátové pozice: *Petr včera v kině vzpomínal/myslel/nadával na svého učitele češtiny* princip ID v tomto smyslu nenarušuje.

b) Oproti tomu se jeví, že lexikální výplň predikátu zde jiný typ ID nutně ovlivňuje. Jde tentokrát o zahrnutí/nezahrnutí obou participantů struktury (1a) do totožného TL rámce. I zde samozřejmě platí totéž co pro (1g). Lexikální výplň predikátu však již ovlivňuje to, zda je tu ID vynucované. To je bez pochyby v případě *Petr včera v kině políbil svoji dívku*, spornějším s rysy ambignosti se jistě jeví *Petr včera v kině urazil svoji snoubenku*. Podstatné dále je, že, jak je patrné, existuje množství predikátů, které sice ID nemohou vynucovat, ale ani ho nevylučují: *Petr včera v kině myslel/vzpomínal na svého učitele češtiny*, kde se nepřiznakově jeví případ –ID, nebo naopak *Petr včera v kině urazil svého učitele češtiny*, kde je zřejmě nepřiznakově +ID.

(1b) Připomíná svou strukturou logickou konjunkci dvou výroků. Aplikace klasické výrokové (a predikátové) logiky je tu však nerealizovatelná, protože takové logiky neoperují ve svém aparátu s pojmy času a prostoru a nejsou tak např. schopny vůbec mluvit o (1e), (1d). Proto zde nemůže formální sémantika podle našeho názoru při zkoumání variant a (ne)realizací ID uplatnit jejich logické operátory a značky. Např. snaha určit jakýkoli časový vztah, ať již mezi propozicemi, nebo objekty, pomocí analogie s podobnými operátory jako xTy (srv. Kořenský 1984, s. 92-95) je sice možná, ale v našem případě s největší pravděpodobností málo užitečná.

S podobnými problémy se v rámci logického systému tzv. „sémantických primitivů“ vyrovnává A. Wierzbiczka (1972, s. 111–122), která používá tři hlavních pojmů „svět“, „část“ a „patříčný“, neboli „náležitý“ (becoming). S tímto aparátem analyzuje jak prosté časové zařazení, tak vztahy ‚předtím — potom‘, ‚dříve — později‘ atd., rezignuje však na popis současnosti a identity. Lze pak jen obtížně interpretovat (1b) jako:

svět, kterého součástí byla Petrova existence v kině je (náležitý?) svět (totožný se světem), jehož součástí bylo Petrovo setkání svého učitele češtiny atp., kde termín svět je definován především pomocí určitého časového rozmezí. Obtíže tu vyrůstají především z komplikací při určení rozsahu tohoto rozmezí, s čímž souvisí to, jak vyplyne z dalšího, že je nerozlišena sémantická ambignost (1c), již se odlišuje od (1b), nebo je nutno k jejímu rozlišení zavádět další komplikované systémy. V (1c) je totiž vedle možnosti, že oba „totožné světy“ jsou vymezeny spojeným časoprostorovým orientátorem ‚včera v kině‘, také možnost jejich vymezení pouhým výrazem ‚včera‘, tj. úsekem trvajícím 24 hodin.

V (1b) se výraz ‚tam‘ zdá být referenčně identický s celým časoprostorovým orientátorem ‚včera v kině‘. V tomto případě tedy mj. zajišťuje jednoznačnost její interpretace. V (1c) naopak jeho nepřítomnost umožňuje sémantickou ambignost, a tedy jednoznačné „čtení“ prvku ID je narušeno:

,Petr byl včera v kině \wedge potkal tam svého učitele češtiny‘
nebo ,Petr byl včera v kině \wedge včera také potkal svého učitele češtiny‘

V obou případech však stále platí podmínka současnosti vynucená orientátorem ,včera‘. Rozmezí současnosti je definováno rozmezím 24 hod (oproti případu (1b), kde je výraz ,tam‘ relevantní pro jak prostorové, tak i časové zúžení tohoto rozmezí). Zdá se pak neakceptovatelná taková interpretace (1c):

**Petr byl včera v kině a před týdnem potkal svého učitele češtiny‘*

Jestliže zde toto tvrzení může vyvolávat jisté pochyby, zcela vyloučeno je v případech (1d) a (1e). Je zde otázka, nakolik jsou oba termíny, ,současnost‘ a ,identita‘, rovnocenné. Jejich rozlišení by nejspíš spočívalo v tom, že v případech (1a) a (1b) mluvíme spíše o identitě, kdežto pro případy (1d) a (1e) používáme klasického termínu ,současnost‘.

Ze systémového hlediska je do jisté míry překvapivé, že významový rozdíl mezi (1b) a (1c) není kopírován dvojicí (1d) a (1e). Ve druhém případě se ,tam‘ jeví jako „redundantní“ prvek, neboť soudíme, že v případě (1e) je neakceptovatelná nejen struktura

**Když byl Petr včera v kině, potkal před týdnem svého učitele češtiny,*
ale navíc také

**Když byl Petr včera v kině, potkal na ulici svého učitele češtiny,*
která je ovšem možná v (1c). (Ovšem za stálého předpokladu, že funkce predikátu ,být‘ je zde významově skutečně ekvivalentní s funkcí lokalizace v prostoru.)

Z toho ale vyplývá jeden podstatný fakt: zdá se, že časová spojka ,když‘, již se přisuzovala klasicky pouze schopnost lokalizace v čase, přibírá v některých specifických případech souvisejících s rysem ID také schopnost lokalizace prostorové a substituuje tím některé výrazy přebíráním této jejich funkce. Ta se tedy v (1d) jeví být obsazena 2x, což nás vede k tvrzení, že jsou případy v jazyce, kdy časové a prostorové orientátory neodkazují prostě k času a prostoru jako izolovaným entitám, ale k něčemu komplexnějšímu, co můžeme analogicky označit jako časoprostor.

2.2. Podobný okruh otázek otevírají i případy tohoto typu:

(2a) *To byla filosofická fakulta.*

(2b) *To byla filosofická fakulta, kde (kdysi/nedávno/ještě včera) učil můj snoubenec.*

(2c) *To byla filosofická fakulta, kde učí můj snoubenec.*

Zkoumáme-li dále náš případ, také (2a) se ukazuje být významově ambigné. Její dvojnásobnost je založena na tom, že v prvním případě gramatický čas predikátu ,být‘ skutečně koresponduje s parametrem *Tim*. Zároveň lze samotnému predikátu připsat sémantický rys existence/neexistence, tedy lokalizace v určitém čase a prostoru (ovšem v jiném smyslu, než otevírá případ druhý) (2a) tak zde skutečně vypovídá něco o minulosti, různě, spíše však více vzdálené od ča-

sového zakotvení promluvy. To se projevuje mj. tím, že ve funkci predikátu ‚být‘, odkazuje-li se k minulosti vzdálenější, mohou vystupovat jeho iterativní a frekventativní varianty:

To bývala/bývávala filosofická fakulta.

Jak je dále patrné, v sémantické struktuře (2a) v tomto případě je nějakým způsobem obsažen prvek ‚došlo ke změně jedné nebo více podstatných vlastností objektu, o kterém se predikuje, popř. tento objekt přešel z existence do neexistence‘. Takovéto užití (2a) evidentně vylučuje rozvíjení typu (2c). Je to dáno právě časovou vázaností obou predikátů, a tedy gramatické časy musí korespondovat s prvkem Tim.

V druhém případě tato nutnost neplatí. Gramatického času je tu užito analogicky opět k reflektování určité vzdálenosti, ale nyní nikoli vzdálenosti v čase, ale v prostoru. Je to jeden z těch případů, kdy predikát ‚být‘ neobsahuje sémantický rys existence, ale má pouhou referenční platnost – slouží přímé referenci objektu, ovšem za speciální podmínky nepřítomnosti znaku ID, tedy nutné časoprostorové neidentity mezi subjektem a objektem predikačního aktu. Podstatné je, že gramatická minulostní forma predikátu ‚být‘ má v tomto případě funkci blokování prvku ID. Toto užití umožňuje jak rozvíjení typu (2b), tak také (2c).

Je příznačné, že použijeme-li v konstrukci (2c) místo výrazu ‚to‘ prostorového referenčního výrazu ‚tady‘, stává se, oproti (2b), v tomto významu neakceptovatelnou:

** Tady byla filosofická fakulta, kde učí můj snoubenec.*

To je dáno tím, že výraz ‚tady‘ je zde možné použít pouze v rámci predikátu s významem existenčním – v případě referenčního společně s přítomnou formou predikátu „učit“ nutně vyžaduje časoprostorový prvek ID, a proto je jeho užití blokováno formou gramatického času predikátu. Předchozí konstrukci je tedy možné rozumět pouze tak, že obě predikace, jak ‚být‘, ‚existovat‘, tak ‚učit‘, se časoprostorově vylučují, tedy je zde obsažen rys –ID, uplatňující se už ne ve vztahu subjektu a objektu predikačního aktu, ale ve vztahu mezi oběma propozicemi:

Tady byla filosofická fakulta, kde učí můj snoubenec. = Kde (teď) učí můj snoubenec, byla (dříve) filosofická fakulta. = ‚Můj snoubenec neučí na filosofické fakultě.‘

Podobně se chovají i struktury

(3a) *To byl Petr, který /kdo mi půjčil pětitisícovku.*

(3b) *To byl Petr, který/*kdo mi půjčil pětitisícovku,*

pro něž je příznačné, že referenční statut (3b) blokuje užití výrazu ‚kdo‘. Zdá se, že opozice ‚který/kdo‘ a transformovatelnost (3a) na *Petr to byl, kdo mi půjčil pětitisícovku* (ne například *snoubenka*) tu hrají významnou roli. Jako podstatný rys těchto struktur se ukazuje to, že na rozdíl od případů (2) tu nezáleží na gramatických i lexikálních formách časových vyjadřovacích prostředků. „Nesprávným“ se zdá i případ

(3b') *To je Petr (= vidím Petra), kdo mi půjčil pětitisícovku*

a stejně tak se s (3a) i (3b) nic nemění rozšířením o časový orientátor vzdálené

minulosti: např. *To byl Petr, který mi kdysi půjčil pětistícovku*. Zůstává tak otázkou, zda by tato problematika měla být také nutně zachycena v komplexním sémantickém zpracování vyjadřování časových vztahů v češtině.

2.3. Struktury typu

(4) *Petr tvrdil, že na Pláňavech před třemi dny sněžilo.*

jsou dostatečně probádány ve vztahu ke koncepcím tzv. základních a relativních časů (např. Bečka 1975, Panevová — Sgall 1971). Nám zde nepůjde o zkoumání vztahů gramatických slovesných forem vyjadřování časů v hierarchii souvětne stavby, ale opět o postižení polysémantických vlastností časoprostorové identity. Mnohoznačnost (4) je s největší pravděpodobností sémanticky interpretovatelná takto:

1. (Loc a)(Tim a) Petr tvrdí FAKT

2. FAKT

3. FAKT → (Loc x)(Timx)sněží

4. (4) → I. Loc a = Loc x ∧ Tim a = Tim x
 II. Loc a ≠ Loc x ∧ Tim a = Tim x
 III. Loc a ≠ Loc x ∧ Tim a ≠ Tim x
 IV. Loc a = Loc x ∧ Tim a ≠ Tim x

Jsou tu tedy čtyři možné, sémanticky adekvátní interpretace. Spornější se stávají III a IV tehdy, použijeme-li v druhé větě časový orientátor ‚před chvílí‘, a to i tehdy, je-li v první větě výraz ‚dnes‘:

(4a) *?Petr dnes tvrdil* (tj. kdykoli jindy než v rámci úseku vymezeném jako ‚před chvílí‘), *že na Pláňavech před chvílí sněžilo?*

Taková interpretace je zřejmě problematická u doplnění vymezujičích ten bod na časové ose, který se blíží referenčnímu bodu okamžiku promluvy. Ve větách typu

(4b) *Petr tvrdil, že ho na Pláňavech před chvílí kousnul pes*

jsou navíc vyloučeny veškeré interpretace obsahující ‚Loc a ≠ Loc b‘.

Oproti tomu z tohoto sémantického hlediska ‚v pořádku‘ jsou na druhé straně i výpovědi

(4c) *Petr tvrdil, že ho na Pláňavech tento týden/dnes kousnul pes.*

Použijeme-li ovšem například v první větě gramatické formy přítomnosti, tento tvar automaticky znemožňuje interpretace I a II.

Tato problematika by se dala jistě zkoumat mnohem detailněji, my se však dále soustředíme na okruh problémů, který s tím dále souvisí. J. Lyons (1977, s. 684-685) správně tvrdí, že ani deskriptivní výrazy typu ‚v noci 6. ledna 2000‘ nejsou plně ‚osvobozeny‘ od deiktických implikací vyplývajících z jejich užití (a tedy jejich odlišení od výrazů ‚dnes‘, ‚před třemi týdny‘ atp. na tomto základě je do jisté míry sporné). Je třeba dále souhlasit s tvrzením, že nemůžeme říci, ke kterému časovému bodu mluvčí referuje i v případech (*V Edinburku*) *v noci 6. ledna 1971 pršelo*, dokud nevíme, který temporální rámec reference přijal.

Použijeme-li zde opět našeho modifikovaného příkladu

(5) *Na Pláňavech 6. ledna 2000 mezi pátou a šestou hodinou ranní padal sníh,*

temporální určení zde může referovat k časové periodě a bodu delimitovanému uvnitř této časové periody dané výrazem ‚6. ledna 2000 mezi pátou a šestou hodinou‘ – podstatné je však to, že její rámce jsou určeny také lokací ‚na Pláňavech‘. Existuje ovšem i odlišná varianta, v níž jsou rámce této periody determinovány naopak lokalizací mluvčího v určitém odlišném časovém rámci (pásmu) v čase promluvy. Toto lze eliminovat pouze navržením jednotného obecného rámce temporální reference.

2.4. Na závěr se ještě při zkoumání vzájemných časoprostorových vztahů v jazyce stručně dotkneme otázky adverbií, jejíž šíře přesahuje rámec této práce a měla by být zkoumána samostatně. Zde je pro nás podstatné to, že ve větách typu

(6) *Navštívil jsem svoji snoubenku v Brně*

jsou fakultativní adverbialní určení místa za určitých podmínek ve skutečnosti quasilocální a jsou transformovatelné, neboli zpětně rekonstruovatelné na struktury s výraznou temporální charakteristikou (R. Steinitz 1988, s. 25–23, G. Helbig 1982, s. 28–29).

(6) lze takto transformovat dvojím způsobem:

(6a) *Navštívil jsem svoji snoubenku, když jsem byl (zdržoval jsem se) v Brně.*

(6b) *Navštívil jsem svoji snoubenku, když byla (zdržovala se) v Brně.*

V případě (6a) se ADV loc váže na subjekt první věty a lze jej definovat jako subjektové (Steinitz používá termínu Subjektbezogene), v případě (6b) se váže naopak na objekt (Objektbezogene). Tato sémantická divergence je odstraněna v případech (6c), kde je užito koreferenčního výrazového prostředku syntaktické reflexivizace, a (6d), jenž obsahuje výraz posesivní povahy:

(6c) *Navštívil jsem svoji snoubenku během svého pobytu v Brně.*

(6d) *Navštívil jsem svoji snoubenku během jejího pobytu v Brně.*

Lze dále odvodit, že pouze subjektová fakultativní ADV loc jsou ve skutečnosti redukované časové věty (podobně je určuje mj. i G. Helbig 1982, s. 27–30), jež lze navíc charakterizovat jako možné expanze ADV temp (Steinitz 1988, s. 35). V případě objektových ADV loc je určení jejich časových charakteristik komplikovanější.

I v této oblasti tak lze sledovat linii vytyčenou v této studii, tedy jistou nejednoznačnost, „neochotu“ některých výrazových prostředků češtiny sloužit izolovaně pouze jedné z kategorií času a prostoru. Registrace tohoto faktu, zde doloženého, je prvním nezbytným úkolem, který musí zmiňovaná konstrukce sémantického systému postihujícího časové vztahy v češtině splnit.

LITERATURA

- BARTSCH, R.: Adverbialsemantik: die Konstitution logisch-semantischer Repräsentationen von Adverbialkonstruktionen. Frankfurt a. M. 1972.
- BAUER, J.: Časové souvětí v ruštině a v češtině. Slovánská jazykověda, 5, 1955, s. 215–219.
- BAUER, J.: Časové souvětí. In: Rodné zemi. Brno 1958, s. 236–239.

- BEČKA, J. V.: O relativních a subjektivních časech v češtině. *NŘ*, 58, 1975, s. 186–195.
- BĚLIČOVÁ-KRÍŽKOVÁ, H.: K systému temporální determinace v současných slovanských jazycích. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha 1978, s. 5–41.
- BĚLIČOVÁ-KRÍŽKOVÁ, H.: K systému mezivětných časových vztahů v ruštině a v češtině. In: *Studie ze slovanské jazykovědy II*. Praha 1979, s. 7–64.
- BĚLIČOVÁ, H. – SEDLÁČEK, J.: *Slovanské souvětí*. Praha 1990.
- GREPL, M. – KARLÍK, G.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998.
- HELBIG, G.: *Valenz – Satzglieder – semantische Kasus – Satzmodelle*. Leipzig 1982.
- CHLOUPEK, J.: (Ne)aktuálnost slovesného děje. *SaS*, 34, 1973, s. 48–51.
- CHLOUPEK, J.: Vztahení časů k momentu mluvnického aktu. In: *Otázky slovanské syntaxe, IV/1*, Brno 1979.
- JESPERSEN, O.: *A modern English grammar on historical principles. Part IV Syntax. Third volume. Time and Tense*. Copenhagen, London 1949.
- JOHNSON, O. E.: *Tense significance as the time of the action*. Philadelphia 1936.
- KOPEČNÝ, F.: K neaktuálnímu významu dokonavých sloves v češtině. *SaS*, 11, 1948, s. 64–68.
- KOPEČNÝ, F.: Povaha českého préterita. *NŘ*, 34, 1950, s. 85–89.
- KOPEČNÝ, F.: K pojmu ‚neaktuálnost‘ ve vidové soustavě českého slovesa. *SaS*, 26, 1965 a *SaS*, 27, 1966, s. 258–261.
- KOŘENSKÝ, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha 1984.
- KRÍŽKOVÁ, H.: K problematice aktuálního a neaktuálního užití časových a vidových forem v češtině a v ruštině. *ČsRus*, 3, 1958, s. 185–200.
- KRÍŽKOVÁ, H.: Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině. Praha 1960.
- KRÍŽKOVÁ, H.: K problematice kategorie času v ruštině a češtině. *ČsRus*, 7, 1962, s. 195–200.
- KRÍŽKOVÁ, H.: Příslovečné určení s významem časové míry ve spojení s dokonavými slovesy. *NŘ*, 49, 1966, s. 62–75.
- KRÍŽKOVÁ, H.: Adverbialní determinace s významem časovým a příčinným. *Slavia*, 36, 1967, s. 507–531.
- LEECH, G. N.: *Towards a semantic description of English*. London 1969.
- LYONS, J.: *Semantics II*. Cambridge 1977.
- PANEVOVÁ, J. – BENEŠOVÁ, E. – SGALL, P.: *Čas a modalita v češtině*. Praha 1971.
- PANEVOVÁ, J. – SGALL, P.: Relativní čas. *SaS*, 32, 1971, s. 140–148.
- POLDAUF, I.: Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa? *SaS*, 27, 1966, s. 23–28.
- STEINITZ, R.: *Adverbial-Syntax*. Berlin 1988.
- SVOBODA, K.: K pojetí nedokonavosti a dokonavosti českých sloves. *NŘ*, 61, 1978, s. 127–133.
- ŠTĚPÁN, J.: *Čas ve větě a textu*. Praha 1983.
- ŠTĚPÁN, J.: K složeným příslovečným určením prostoru a času. *SaS*, 50, 1989, s. 10–14.
- WALLACE, S.: Figure and ground: The interrelationship of linguistic categories. In: *Tense – Aspect: Between semantics and pragmatics*. Amsterdam 1982.
- WIERZBICKA, A.: *Semantic primitives*. Frankfurt a.M. 1972.
- WUNDERLICH, D.: *Tempus und Zeitreferenz im Deutschen*. München 1970.

SOME REMARKS ON SEMANTICS OF EXPRESSION OF TIME CATEGORY IN CZECH

In this paper the author tries to outline some essential properties and pre-conditions that every possible adequate semantic system describing time relations in language (in particular Czech) must have and accept. The task is here of two kinds. At first, there is an attempt at mapping either done situation of Czech linguistics in this area or common possibilities of such construed system. Secondly, the matter is, on the basis of Czech, the analysis of some semantic ambiguities of natural language statements which can be resolved only by taking account of a diverse category of time, in many cases bind together with category of space.

Jaroslav Kyncl
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno
kyncl@phil.muni.cz